

Kopecký, Milan

O jednom humanistickém dopise a jeho pisateli

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1978-1979, vol. 27-28, iss. D25-26, pp. [63]-77

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108479>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN KOPECKÝ

O JEDNOM HUMANISTICKÉM DOPISE A JEHO PISATELI

Stále podnětné literárněvědné dílo Bedřicha Václavka, jehož nedožitě 80. narozeniny připadají na rok 1977 a 35. výročí jeho statečné smrti v Osvětimi na rok 1978, obsahuje také důležitý knižní příspěvek k dějinám české epistolografie. Když ilegální ukryvání před gestapem znemožnilo Václavkovi v roce 1941 pokračovat soustavně ve vědecké práci, studoval aspoň různé edice listů, které mu obstarávala jeho žena Jaroslava i někteří přátelé. V těchto edicích si Václavek zatrhoval pasáže, jež mu byly za nacistického temna posilou, opisoval je či dával opisovat, napsal ke svému výboru úvod, a tak vznikl *Český listář*, který byl do nakladatelství Melantrich odevzdán prof. Antonínem Machandrem. Ten chtěl dílu propůjčit své jméno tak, jak to učinil u Václavkových Historií utěšených a kratochvilných Lumír Čivrný (1941), ale kniha vyšla až po válce — v roce 1949 — pod jménem skutečného autora. Tento výbor 296 českých listů z šesti století nejen pozvedal národní sebevědomí (jak to jeho autor především zamýšlel), ale zároveň dokumentoval vývoj listu jako literárního žánru. Z tohoto hlediska není *Český listář* jako edice s bystrou úvodní studií dodnes doceněn, ba dokonce nebývá v rámci vědeckého odkazu Václavkova posuzován, a to ani tam, kde se to tematicky přímo vnučuje.¹ To je třeba poznamenat na počátku této stati o dopise, z něhož Václavek otiskl v *Českém listáři* na str. 159–161 výňatek a od jehož vzniku uplynulo v roce 1978 plných 370 let, a kromě toho i 340 let od smrti jeho pisatele.

Je jím Karel starší z Žerotína² (1564–1636), významná historická osobnost, zajímavější badatele dosud více jako osobnost politika než jako osobnost umělce. K politické dráze dávala Žerotínovi předpoklady jednak jeho příslušnost ke staré moravské šlechtě, jednak jeho vysoké vzdělání, jehož dosáhl po absolvování bratrské školy ivančické na předních zahraničních akademiích ve Štrasburku, v Basileji a v Ženevě, kde měl štěstí poslouchat přední protestantské učence Grynea (v Basileji) a Theodora de Bèze (v Ženevě). Svoje na 16. století neobyčejné vzdělání završil Žerotín cestami po

¹ Srov. např. sborník *Bedřich Václavek*, Brno 1963; přestože přesně polovina listů Českého listáře je z doby předobrozenské, přece se o nich a vůbec o celé knize ani nezmiňuje Zdeňka Tichá v článku *Bedřich Václavek a starší česká literatura* (str. 123–132).

² V tomto jméně se často užívá slova „starší“ s velkým písmenem, nejde však o rod „Starších Žerotínů“, jako byli např. „Mladší Rabštejnové“. Karel starší z Žerotína byl synem Jana z Žerotína na Náměšti a zpřesňujícího slova „starší“ užíval ve svém jméně až od roku 1600 po smrti svého strýce Karla z Žerotína na Novém Jičíně, aby se odlišil od jeho syna, svého mladšího bratrance Karla.

Francii, Anglii, Nizozemsku, Německu, Itálii aj. Důsledkem toho byly Žerotinovy velmi dobré jazykové znalosti, patrně ještě širší, než dokládá jeho zčásti vlastnoruční korespondence v češtině, latině, němčině, francouzštině a italštině. Tento muž hlubokých znalostí a širokého rozhledu byl v letech 1594 až 1600 členem moravského zemského soudu, od roku 1607 mluvčím moravských stavů vystupujících proti císaři Rudolfovi II. a za zájmy arciknížete a pozdějšího krále Matyáše, v letech 1608 až 1615 voleným hejtmanem moravským a konečně iniciátorem zdrženlivého postoje Moravy k protihabsburskému stavovskému povstání v Čechách. Za to ho příkře posuzovali už jeho současníci z protestantského tábora, jako by porážka českého stavovského odboje byla jenom jeho vinou. Tento názor pak v modifikované podobě vyjadřovali i někteří badatelé, jiní snesli na jeho obhajobu řadu argumentů, a to jak osobních (nemoc, úmrtí v rodině, příkoří ze strany jeho nepřátel), tak víceméně objektivních (vztah Čech k Moravě a nedávné nepřívznivé zkušenosti plynoucí z tohoto vztahu, výrazná tendence řešit nahromaděné rozpory specifickým „moravským“ způsobem), a navíc poukazovali na zásluhy Žerotína — pardonovaného do určité míry vítěznými Habsburky — o pronásledované nekatolický doma i v exilu, kam se ostatně (do Vratislavi r. 1629) také sám odebral, i když se na něho příslušný mandát o vystěhování z vlasti nevztahoval.³

Důvod nezájmu vědy o Žerotína-slovesného umělce je třeba hledat ve faktu, že jeho tři spisy — Popsání sněmův obecních v Brně 1594, 1596 a 1597, Sněm držaný léta 1612 a Zápisové o soudě panském 1594—1614 — patřily do oblasti politiky a byly také hodnoceny v rámci literatury odborné. Do ní byly řazeny i Žerotínovy listy, neboť v nich jde většinou o věcné sdělení. Avšak mezi nimi zvláštní místo zaujímá list, zvaný *Apologia* a napsaný mezi 22. květnem a 23. červnem 1606 s určením panu Jiříkovi z Hodic. Nad ním je třeba položit si především otázku: patří do literatury odborné, nebo krásné?

Hranice mezi oběma oblastmi písemnictví se výrazně rýsují teprve v době nové. V období feudalismu se někdy tyto hranice zjišťují velmi obtížně proto, že např. středověká kronika plnila funkci jak vážného historického poučení, tak zábavné četby, že legenda obsahovala jak historické údaje, tak lyrické pasáže, že „kosmografie“ byly směsí historie, cestopisu, etnografie, beletrie apod. Asi od humanismu se obě oblasti písemnictví emancipují, takže už např. Hájkova kronika byla více faktem umělecké literatury než faktem literatury odborné — historické, i když se Hájek sám

³ Z odborné (především historiografické) literatury o Žerotínovi uvádím aspoň tyto práce: Peter von Chlumecký, *Carl v. Zierotin und seine Zeit* (Brno 1862 a 1879); Jan Herben, *Karel ze Žerotína* (Praha 1886); František Hrubý, *Karel st. z Žerotína* (Brno 1936); též, *Na památku třicátého výročí smrti Karla st. z Žerotína* (Brno 1936; je to edice 10 listů z let 1578—1633). Spisy Karla staršího z Žerotína vycházely péčí Vincence Brandla v letech 1866—1872: Žerotínovi zápisové o soudě panském, sv. 1 a 2, Brno 1866; Listové psaní jazykem českým, sv. 1, Brno 1870, sv. 2, Brno 1871, sv. 3, Praha 1872. Kromě toho vydal Brandl v Brně roku 1864 Sněm držaný léta 1612. Jinojazyčné dopisy Žerotínovy z let 1591 až 1610 vydal František Dvorský v Archivu českém XXVII, Praha 1904 (s předmluvou Josefa Kalouska a s editorovým celkovým úvodem i s třemi úvody dílčími).

Významnou jinojazyčnou korespondenci Žerotínovu obsahuje kniha Františka Hrubého *Étudiants tchèques aux écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle* (Brno 1970).

snažil dodat jí odbornosti přesnými daty (byť nezřídka vymyšlenými). To pak vedlo obrozenské kritiky, především Gelasia Dobnera, k posuzování Hájkovy kroniky jako díla historického a z toho pak vzešel názor o Hájkovi jako lháři a falšovateli dějin. Vývoj v této oblasti vyústil v dnešní stav, kdy je od sebe ostře oddělena historická beletrie od historiografie, tj. literární umění od vědy.

Otázku zastoupení a vztahu věcné a umělecké složky v písemnictví období feudalismu nelze řešit lineárně, nýbrž případ od případu. Platí to i pro dopisy. Většina z nich patří ovšem do věcné literatury, neboť jejich obsahovou dominantou je pouhé sdělení. Jinak je tomu ovšem u dopisů s uměleckými kvalitami, k nimž nepochybně patří dopis s názvem *Apologia neb Obrana ode mne Karla staršího Žerotína ku panu Jiříkovi z Hodic*. Je součástí české epistolografie období renesance, kdy se z dopisu stává literární žánr, rovnocenný s jinými žánry a schopný jako ony umělecky ztvárnit skutečnost. Na tom měla značnou zásluhu italská renesance a v ní Francesco Petrarca a Eneáš Sylvius Piccolomini. Oba se mohli seznámit s českým prostředím z autopsie a také na českou kulturu zapůsobili — Petrarca v poměrně úzkém okruhu vzdělanců doby Karla IV. (více pak ovlivňoval až náš národní humanismus), kdežto Sylvius na širší sociální rozloze. Tento znalec husitských Čech vypsal naše dějiny zajímavě ve svém tendenčním spise *Historia Bohemica*, do češtiny v době humanismu třikrát přeloženém,⁴ a napsal množství dopisů umělecky velmi hodnotných. Jeden z nich — *Somnium de Fortuna* — byl roku 1444 (v době, kdy Sylvius byl diplomatem císaře Bedřicha III., později, tj. od r. 1458 do své smrti v r. 1464, byl papežem jako Pius II.) věnován Čechovi Prokopu z Rabštejna (který byl v letech 1453 až 1468 kancléřem krále Jiřího z Poděbrad) a do češtiny byl přeložen Mikulášem Konáčem z Hodiškova s názvem *Enea Silvia poety o Štěstí i divný i užitečný sen* (1516). Tento dopis, v němž autor alegoricky uvažuje o smyslu štěstí v lidském životě,⁵ stal se české epistolografii vzorem. Ta se však postupně oprostovala od exkluzivní tematiky a obracela se k aktuální problematice. Důkazem toho jsou latinské listy Prokopa z Rabštejna nebo ještě více české listy Viléma z Pernštejna z první fáze naší renesance nebo Žerotínova *Apologia* z její fáze poslední.

Důkaz uměleckosti *Apologie* podává už její kompozice. Jeden z editorů *Apologie*, Břetislav Vyskočil, ji rozdělil na čtyři části,⁶ to je však v podstatě mechanické dělení na úvod, stať a závěr, přičemž stať (obsahující pisatelovu argumentaci) je rozlišena na část stručnější, v níž se uvádějí argumenty většinou obecné povahy, a na část obsírnější s argumenty konkrétními. Domnívám se, že *Apologia* je komponována složitěji, než se jeví při zběžném studiu.

V 1. části (od prvních slov „Ne zle ani nerozumně podle soudu mého smyslnil onen...“ po slova „aby podobné chejlilo se k svému podobnému“)

⁴ Mým rukopisný překlad Martina Húsky z Uherského Brodu z r. 1487, tištěný překlad Konáčův z r. 1510 a Veleslavínův z r. 1585. Viz mou knihu *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova* (Praha 1962), str. 84–98, i mou monografii *Daniel Adam z Veleslavína* (Praha 1962), str. 27–31.

⁵ Viz více v mé citované knize *Literární dílo...*, str. 98–107.

⁶ Viz jeho úvod k edici, Praha 1915, str. 14–15.

vychází autor z Caesarova názoru, že nestačí, aby někdo byl dobrým, nýbrž je nutné, aby byl také za dobrého pokládán.

Ve 2. části („A že tomu tak jest...“ až „že žádný dobrý není, než ten, kdo skutkem toho dovodí, že dobrý jest“) se obrací k prohlášení Jiříka z Hodic, že Žerotín zle činí, když boží dary v sobě udušuje, a zatím na tento úsudek reaguje zpřesňováním úvodní teze se zřetelem ke své situaci, že totiž dobrý je ten, kdo to dokazuje skutkem.

Ve 3. části („Ale já... takovému Vaší Milosti smýšlení o mně místa nedávám...“ po slova, jimiž účinně stupňuje a personifikuje představu o času pro Moravu nepříznivém, „času... jako vředy nějakými osypanému a tudy nedůtklivému“) vyvrací výtku poukazem na to, že v ústraní očekává příhodnější čas pro svou službu rodné zemi, kterou miluje a za níž prosí Boha; pomáhá, kde je potřeba, a tak darů božích užívá.

Ve 4. části („A protož, poněvadž na tomto základu všecka má obrana záleží...“ až „kterýmž bych k vyvedení sebe z nářku a k dosti učinění Vaší Milosti sobě nějak posloužil“) dokazuje, že jeho chování a postup jsou za nynější situace správné; přitom zde nechce vyčítat posměchy, protivnosti, škody, nechce poukazovat na to, že nemá mužského dědice, nechce psát o svých jazykových znalostech a známosti v cizině, tvrdí však, že by to neprospělo zemi, kdyby se vrátil do politického života.

V 5. části („Zapsáno máme v historiích...“ až „Tu věci uzal, ten rozvíňme, aneb raději rozetněme jako nodum gordium Alexander“) začíná historickou reminiscencí na antické Atény, kde lhostejným a nepoctivým občanům nechtěl vládnout čestný člověk, a tužou myšlenku aplikuje na současnou Moravu: pro ni nepracuje upřímně a nezištně ani stav panský a rytířský, ani stav prelátský a městský; mezi stavy není svornosti, všem jde jen o zisk a slávu. Demonstrování této teze je adresné: Jiřík z Hodic se neobtěžoval udělat něco pro Žerotínovu rehabilitaci. I když po této výtce následuje vůči Jiříkovi *captatio benevolentiae* (s ním by se Žerotín pustil „i bez vesla na moře“), přece hned své opovržení rozšiřuje na ostatní urozené současníky. Neutěšený obraz tehdejší Moravy vyúsťuje v otázku, „kde a jak“ jí pomoci?

V 6. části („Není pak pochybnosti, poněvadž země tato není sama svá ani tak svobodna...“ po slova „Dosti jest... aby se o tom obzvláštní kniha se všemi dostatky a circumstantiemi vypsati nemohla“) uvádí, že pomoc lze hledat u císaře, ale naléhavé potřebě přesně ho informovat brání formální způsob audiencí a nezám, bezmocnost či odpor jeho rádců.

Sedmá část („Poněvadž pak intent můj a cíl není jinej, než abych ukázal, že nynější čas jest zlej...“ po poslední větu „S čímž zavírku čině, Vaší Milost ochraně všemohoucího Pána Boha poroučím“) resumuje zdůvodněné přesvědčení Žerotínovo, že v zlé době chce zůstat stranou veřejného života, který mu už nespravedlivě přinesl zklamání, a dopis zakončuje závěrečným přáním adresátovi.

Stavba Žerotínovy Apologie je tedy promyšlená: první dvě části tvoří úvod, interpretující vstupní tezi, další čtyři části podávají autorovu obhajobu, přičemž jádrem celého spisu je 5. část, a konečně 7. část je souhrnem argumentace a závěrem celého dopisu. Takovou stavbu umělecké dopisy nemívají, spíše nám tato kompozice vnucuje představu řečnického projevu. A vskutku jsou zde jisté analogie s řečnickými projevy antickými. U vzdě-

laného Žerotína můžeme předpokládat znalost významných antických řečníků i některých řečnických teorií, protože obojí bylo součástí výuky na partikulárních školách i na akademiích. Z teoretických prací rozebíral se hlavně Ciceronův spis *De oratore* a *Rhetorica ad Herennium*, připisovaná také Ciceronovi, anebo různé učebnice na těchto dvou spisech založené. I když terminologie školských teorií z doby humanismu je různá, přece se zpravidla předpisuje nebo doporučuje rozdělení na úvod, podstatnou část a závěr, tedy asi toto schéma řeči: exordium, obsahující po úvodních formulích inventio, tj. vymezení tématu a soustředění materiálu k jeho zvládnutí, a narratio, tj. rozřídění materiálu (zvané dispositio nebo také collocatio), dále hlavní část argumentatio (nebo confirmatio), tj. meritorní argumentace, a konečně peroratio (nebo conclusio), tj. závěr. Toto schéma a představa, že české řečnické projevy z doby humanismu byly veskrze ovlivněny antikou a školskou teorií, vedly patrně k tvrzení o čtyřdílné kompozici Apologie.⁷ Avšak Žerotín nepřijímal pasívně zásady školské rétoriky, které si absolventi humanistických a reformačních škol osvojovali studiem a cvikem jako závaznou normu a obecný majetek. Žerotín není závislý na této normě, nepodléhá Ciceronovi ani Quintilianovi, i když se jistě obíral Ciceronovými řečmi a teoretickými projevy i Quintilianovým spísem (oblíbeným v renesanci a ještě v baroku) *Institutiones oratoria*. Žerotín jistě do sebe vstřebal i teorii a praxi kazatelského projevu, který měl v jednotě bratrské vysokou úroveň. S bratrským kazatelstvím se od dětství seznamoval v bratrských sborech a v ivančické škole, v bratrském prostředí setkával se zejména s Postilou Jana Kapity, kterého znal jistě i osobně, neboť tento vzdělaný kazatel (studoval na univerzitě ve Vitemberku, navštívil Curych a Ženevu) byl od roku 1577 do své smrti v roce 1589 správcem bratrského sboru v Třebíči. Kapitova Postila nemohla ujit Žerotínově pozornosti ani proto, že byla vydána na žerotínském panství ve slavné bratrské tiskárně v Kralicích roku 1586, v době horečné práce této tajné impresi na šestidílné bibli (v letech 1579–1594).⁸

Kompozice Žerotínovy Apologie by se do jisté míry dala vyjádřit terminologií, kterou nacházíme o něco později ve Zprávě a naučení o kazatelství J. A. Komenského, napsané pravděpodobně v letech 1620–1621.⁹ Komenský podává dvojí rozdělení kázání, a to buď na 1. exordium, 2. propositio, 3. partitio, 4. declaratio, 5. demonstratio, 6. applicatio, 7. conclusio, nebo I. Exordium, II. Tractatio textus, obsahující 1. propositio, 2. partitio, 3. declaratio, 4. demonstratio et amplificatio, 5. applicatio, a III. Conclusio. Druhé rozdělení je třídílnou úpravou prvního sedmidílného rozdělení, z něhož se dá na Žerotínovu kompozici použít až na partitio všechno. Tedy 1. částí Žerotínovy řeči odpovídá 1. exordium jako úvod, přístup k problému, dále je v podstatě adekvátní 2. propositio jako stručná formulace

⁷ Viz předchozí poznámku.

⁸ Ve 2. vydání vyšla Kapitova Postila roku 1615 v Praze u Jonaty Bohutského z Hranic. — Viz *Knihopis 3.770* (kralické vydání) a *3.771* (pražské vydání).

⁹ Je zapsána v rukopise Univerzitní knihovny v Brně, sign. RKP 61, a v rukopise knihovny Komenského evangelické bohoslovecké fakulty v Praze, sign. 2 P 531. Vydal ji s upraveným textem Josef Liboslav Ziegler, *Jana Amose Komenského Umění kazatelské*, Praha 1823, poté F. Aug. Šlavík v Praze 1872 a Ludvík Bohumil Kašpar v Praze 1893; nově vyjde jako 4. svazek Díla J. A. Komenského v roce 1979 nebo 1980.

tématu, 4. declaratio jako deklarování, prohlášení autorova vztahu k základnímu problému, 5. demonstratio jako konkrétní demonstrování argumentace, 6. applicatio jako aplikace na řešení nastalé situace a 7. conclusio jako závěr. Termín pro 3. část má u Komenského poněkud jiný obsah, než jsme vyvodili z 3. části Apologie: Komenský míní pod pojmem partitio „distribuci“ tématu na části, nejlépe rozdělení na tři „částky“, což ovšem mělo u kazatelského projevu své oprávnění. — Samozřejmě pouze z pomocných důvodů můžeme na kompozici Apologie aplikovat asi o 15 let mladší terminologii Komenského, nejde zde o obsahovou totožnost termínů, spíše jen o určité shodné rysy. Nemůže jít o vzájemný vliv, i když v bratrském nebo vůbec reformačním kulturním prostředí mohla působit teorie, která jistým způsobem ovlivňovala Žerotína a kterou Komenský začlenil do svého spisu. Nepochybně zde zůstává zjištění, že Apologia je komponována jako řečnický projev. Z toho vyplývá otázka, jak Žerotín vyjadřuje tematické a kompoziční prvky, neboť teprve odpověď na tuto otázku nám pomůže Apologii začlenit zánrově.

Nemalá část uměleckých prostředků Apologie se zakládá na opakování. Synonymy „apologia neb obrana“ celý dopis začíná, jistě ne náhodou, vždyť tato slova se často vyskytovala v bratrské apologetické literatuře, srov. Apologia z roku 1503, 1511, 1538 aj. nebo Obrana mírná a slušná kancionálu bratrského, kterýž doktor Václav Šturm neprávě zhaněl (1576). Vedle dalších termínů skutečně souznačných, jako „philosoph neb mudřec“, objevují se někdy synonyma s významem mírně posunutým, jako „smysl a rozum“, „vynést a vysloviti“ aj. Tak vzniká jedna z oblíbených figur řečníků — tautologie, dodávající Žerotínovu projevu naléhavosti a přesvědčivosti. Pleonastickým opakováním Žerotín zpřesňuje a posiluje obsah svých myšlenek, srov.: O jeden kámen dvakrát se uraziti, jednou vinou dvakrát vinen býti, na jednom místě dvakrát padnouti, mnoho by to a příliš bylo.

Dále v Apologii nacházíme množství účinných otázek; pro ilustraci ocituji delší pasáž, týkající se císařových rádců a jejich vztahu k Moravě a k jejím představitelům:

„Jakouž k takovým naději míti můžeme? Poručí-li jim nás vyslyšeti a sobě referovati, čím ubezpečeni budeme, že to věrně učiní, poněvadž příklady máme, jak v nejpotřebnějších věcech, v nejdůležitějších příčinách s ním nakládají? Poručí-li souditi a vejpověd učiniti, jakéhož nálezu jest očekávati od těch, kteří jsou nám jako stranou?

Pominu Němců nyní tak, samy Čechy před sebe vezmu, zdalíž oni nejsou, kteří nám svobod našich závidí? Zdalíž oni nejsou, kteří nás opanovati a sobě podmaniti obmejšlejí, aby sami hlavou a my ocasem království jejich zůstávali? Nebo jakkoli se pěkně (stavějí), jakkoli lahodná slova od sebe dávají, jakkoli mnohým a upřímným přátelstvím se zakazují, nic není, já je znám a vím, že kdekoliv mohou a příčiny dostanou, vsudy námi zadní kouty rádi vyměťají. Zdalíž toho předkové jejich předkům našim týmž způsobem nečinili? Co učinili za krále Ladislava, když předkům našim manův nadali? Co za krále Jiřího, když nám syna jeho kníže Viktorina za hejtmana vsadili? Co za krále Vladislava, když soud o dávání hlasův k ouradům připraviti chtěli? Co za krále Ferdinanda, když naše otce od společného volení krále odcizili? A kdyby předkové naši nebyli zmužilejší než my, již bychom my o svobodách našich nic více nevěděli, nežli oni vědí o našem podrobení. Poněvadž tehdy onino od starodávna o to usilovali, abychom nic neměli a ničímž nebyli, kterakž tito, kteří znedávna na jejich místa nastoupili, totéž a více nemají učiniti?“

Většinou tu jde o řečnické otázky v pravém smyslu slova, neboť na ně autor nečeká a nedává odpověď, ta ostatně vyplývá z ostatního textu, srov.

např. slova „a což by se pak v jedné aneb druhé minutě (vyměřené pro audienci u císaře, M. K.) dobrého vyřízení mohlo?“ Jindy na své otázky reaguje autor větou oznamovací, nezřídka i větou zvolací — „Ba jistě tak!“; „Není ještě na tom dosti!“ — či jedním slovem, např. v 5. části třikrát za sebou rozhodným „Nikoli“. Zajímavá je pasáž, v níž slovy „Nechci...“, „aniž také...“ a jinými zápory odsouvá nepodstatné křivdy („Nechaje toho všeho na straně“), aby se dostal k meritům vyjádřenému třemi otázkami s anaforickým „Kdo jest...“ (tj. člověk opravdový, nezištný, čestný) a závěrečným vybídnutím „Račte ho jmenovati!“ Velmi účinné jsou odpovědi na otázky, jak je možno dostat se před císaře: „Jestli skrze kanclíře, jakž starodávní obyčej jest? Ten sám přístupu nemá. Jestli skrze nejvyššího komorníka? Ten se takměř každého quartalu proměňuje. Jestli skrze kamerdinera některýho? Kdo a kde jsou? Jak sešel Pop, není neznámé; Makovský nač přišel, víme; co se s Filipem děje, vidíme i slyšíme.“ Na první dvě otázky se odpovídá stručnou větou oznamovací, na třetí otázku novou otázkou a po ní historicky přesným odkazem na neblaze proslulé (svévolí a korupcí) komorníky císaře Rudolfa II. Popa, Jeronýma Makovského a Filipa Langa, čímž je celá reakce na položenou otázku vystupňována.

Vzrušenost otázek a zvolání doplňuje přímá řeč autorova oponenta: „Tak jest, právs na díle, než ne ve všem; nejsou všickni tak šeří, jak je maluješ, statečnější jsou nežli se domníváš, mlčí, že nemají po kom říci ‚Amen‘, stojí, že nemají, kdo by je přes moře vedl; začni toliko a uhlídáš, jak budou brnět, jináč než pancířova košile; eccam, já sám chci pomáhati ‚per saxa, per ignes‘.“ Tuto přímou řeč dává Žerotín vyslovit adresátovi svého listu se záměrem, aby na ni mohl právě jemu důrazně odpovědět: „Dávám tomu místo, ... ačkoliv v mých největších těžkostech neráčili jste sobě půl dne k tomu obráti buď moci neb chítí, abyste do trojích knih sněmovních, které jsem za Vaší Milostí půl léta měl, jednou k vyhledání něčeho k očištění mému napomáhajícího nahlédnouti ráčili.“ Zde Žerotín vyjadřuje svou osobní zkušenost s Jiříkem z Hodic a jeho zkušenostmi je motivován útočný ráz jeho dalších vět. Takovým způsobem Žerotín udržuje stálý kontakt se svým adresátem, podobně jako řečník navozuje a posiluje spojení se svými posluchači.

Uvedené prostředky, tj. opakování, otázky, zvolání a přímá řeč, jsou charakteristickými prostředky řečnického stylu. Žerotín nezapře v sobě řečníka, zvyklého mluvit na sněmech, soudech i jinde a vzbuzovat účinně zájem a udržovat pozornost. Jeho dopis však obsahuje ještě jiné umělecké prostředky. Často Žerotín užívá přirovnání, většinou rozvitých. Mezi nimi se nezřídka vyskytnou paralelismy v tvaru humanistické periódy: „A jistě jakož víno, byť nejvýbornější bylo, k malé jest platnosti, pokud dobrota jeho pitím aneb jiným jeho užíváním okušena nebývá; a jako krmě i nejlíbější a nejlépe připravená špatnou chuť dává, dokud nebývá rozeznána šmakem: tak i člověku, jakkoli dobrý by byl, ano byť cnostmi svými i všeckny jiné lidi převyšoval, málo to prospívá, jestli ta dobrota jeho a cnost v něčem zevnitřně se nepromáší a známa lidem učiněna nebývá.“ — Svůj vztah k veřejně prospěšné práci v době napsání dopisu vyjadřuje tímto „podobenstvím“, jak Žerotín sám nazýval své rozvité přímery: „... jako umělí marináři, kteří pokud utišení na moři jest, pomalu sem

i tam se vznášejíce, vítr do plachet svých lapají a, když bouřka se zdvihá, i od přímé cesty na čas se s větrem nazpět obracejíte, vždy však předce na moři zůstávají a pravidlem kompasu se spravují, až by větru příhodného a ku portu, k němuž měří, je vedoucího dočekati se mohli. Týmž způsobem já nyníšimu času zlému a nesnadnostem jeho ustupuji a jako před povětřím nějakým pod střechou se skrejšám, až by příhodnější léta nastaly a to, co ve mně zavřeno a do času schováno jest, jako z pokladu nějakého vynésti a k dobrému vlasti této vynaložiti dopustila.“

Žerotínova „podobenství“ nejsou samoučelná, nýbrž mají sloužit k vystižení a přiblížení jeho myšlenky, k podepření názoru a k osvěžení výkladu: „Tudyť zajisté pravíme i o slunci, že světlé jest, poněvadž nebe i zemi osvěcuje; tudyť i oheň horký býti vyznáváme, že teplostí svou všecko zohřívá; tudyť zemi vysvědčujem, že hojností svou oplejvaje naplňuje všecka stvoření: tak podobně i (o) člověku, že dobrý jest, smejšlíme, když všem prospívá a žádnému neškodě, dobrotu svou skutky dobrými na jevo vynáší.“ K tomuto obrazu z úvodní části Apologie se Žerotín ve třetí části vrací aplikací na svou osobu: „Jakož zajisté, ať od svrchu položených podobenství neodstupuji, nepojednou slunce sluncem býti přestává, že na chvíli za mráčno zachází, a ne ihned oheň tratí svou palčivost, že vskok studených kachlů neproráží, též ani země proto planou se usouditi může, že na čas oulehli leží a jako odpočívá: tak podobně i já nemohu a nemám tak na kvap odsouzen býti lásky té, kterou k vlasti své nésti, a péče, kterou o ni mítí, povinen jsem, že se všim jako na harc nevyjždím...“

Z dalších aktualizovaných příměrů připomeňme aspoň: „jako před povětřím nějakým pod střechou se krejšám“; jako někdy Židé jednou rukou (zbraň) držíce, druhou dělajíce, Jerusalem stavěli: i já... vlasti své hájím“; „hněvem božím jako tmavejší oblaky přikrytej, bidami jako peklem nějakým pohlcenej“; „nepřátelé by se na mě obořili jako včely, přátelé by mě opustili jako ovce“.

Přirovnání je jednou z forem metafory. Pomocí typické metafory vysvětluje Žerotín pojem času: „Čas... jest mírou díla našeho, mistrem předsevzetí našich, vahou života a všeho působení lidského“ (těsně předtím uvažuje o čase podle 3. kapitoly Kazatele), metaforicky vyjadřuje zbytečnou práci slovy „vítr lapal a stín honil“, odmítá propůjčovat svým sobeckým krajanům „jazyku svého“, být jim pláštěm, „jímž by se před deštěm přikrejtí, před sluncem zastříti mohli“. Úsilí stavu rytířského, „aby se od pánův krom vosku ničímž nedělil“, je vyjádřeno metonymií „krom vosku“, tj. poukazem na právo pánů pečeti voskem.

Pro umělecké prostředky tohoto typu je příznačný logicky induktivní postup, někdy přímo ukázkově didaktický: „Nebo poněvadž lidé jsou tvor rozumný a rozumu nej přednější vlastnost jest známost všeho, známosti pak základ pravda, to jest na tomto místě vystižení příčin a důvodů jedné každé věci, nic nemůže člověk viděti, nic slyšet, nic makati, ničeho smyslem chápati, aby se hned v mysli neplodilo: proč aneb podle čeho?“

Žerotín velmi často používá kontrastů, např.: „A protož byť se dlouho blázen stavěl moudrým, šibal upřímným, ožralej střízlivým...“; při audienci u císaře poddaní „té opatrnosti užívati musejí, aby věci tvrdější snadnějšími, protivné příjemnějšími osladčovali“. V kontrastech je perifrázován

Bůh, který „plní i štěpuje, boří i vzdělává, ponizuje i povyšuje“, k němu Žerotín „se obrátil, který se odvrátil od ní (tj. od Moravy, M. K.), tomu ji poručil, který ji na čas opustil, tak aby ji uléčil zase, kdo ji zranil, a vyvějšil, kdo ji pohřbil“. Tak Žerotín vyjadřuje svůj horoucí moravský patriotismus podobně jako těmito kontrasty: „abych s zemí touto dobré i zlé, pohodlné i protivné, veselé i zarmoucené věci trpěl a snášel“. Antitetické myšlení Žerotínovo přechází v pasážích týkajících se úpadku Moravy až k oxymoru: Bůh „zohavil všecky ty, kteří ji vzdělávali, zvelebil všecky, kteří ji obloupili, osadil ji těmi, kteří jí nenáviděli, vykořenil ty, kteří milovali“.

Přirovnání, metafory a kontrasty nepatří sice k uměleckým prostředkům typickým pro řečnickou prózu, ale v Apologii se jimi řečnický ráz díla dokresluje. Řečnický charakter spisu vystupuje i z autorova patosu, kterým dílo souzní se soudobou rétorikou. Od ní se však Žerotín i při své patetické košatosti odlišuje, např. tím, že neopouští své téma zařazováním „atraktivních“ exkursů a „duchaplných“ citací, které humanističtí řečníci mnohdy přejímali z různých florilegií a jiných pomůcek. „Locī communes“ nepatřily k výzbroji řečníka formátu Žerotínova. Jeho myšlenky jsou sice ve shodě s antickým a humanistickým územ výrazově amplifikovány, ale míří bez větších odboček k naplnění záměru. Jeho projev je vyvážený, Žerotínovi je cizí míšení vážnosti s žertem a strohostí s familiárností. Vznešený styl jeho díla odpovídá plně jeho tématu, které subjektivně pokládal za velmi závažné; mělo dominantní postavení v jeho životě, jehož smysl viděl v práci ku prospěchu své vlasti.

Žerotínovo dílo je přesvědčivým dokladem popularizace humanismu, kterou můžeme v jeho době sledovat v Čechách v tvorbě příslušníků Velešlavínovy družiny a pokračovatelů jejího kulturního snažení. Antické zdroje této popularizace se projevují latinskými obraty, např. *qualitas absque subjecto*; *influentia*; *eccam*; *per saxa*, *per ignes*; *passa*; *conclusiones baronum*; *nodum gordium* aj., narážkami na antickou historii (Scipio, Hannibal, Themistokles, Solón, Alexandr Veliký) a literaturu, srov. blázniti, když toho čas jest, nejhlubšímu rozumu se připisuje — tato myšlenka se vyskytuje v literatuře antické (např. u Horatia) i renesanční (Žerotín má patrně na mysli Chválu bláznovství Erasma Rotterdamského). Celým dílem proniká mravní reformační ideál, opřený samozřejmě o bibli (jak svědčí ohlas Kazatele III, 1, 7, Izaiáše I, 6—7 a V, 5—6 aj.) a glorifikující dobu, kdy „ještě trpěti nebylo zvykem, šiditi řemeslem, loupiti pochvalou“. Jako veleslavínovci prokazuje i Žerotín důkladnou znalost české i moravské historie, cenná je i literární reminiscence na Knihu tovačovskou Ctibora Tovačovského z Cimburka. V duchu popularizovaného humanismu užívá pořekadel, jako „poslouchají jeden druhého jako prázdněj břich a navyklej hřích“, „čelem zeď proraziti chtěl“ aj. V obratu „Všichni se napili vína z Hradiště“ lze asi vidět aktuální metaforickou narážku (ve významu „nabyli heroické myslí“, „stali se statečnými“) na vítězství Moravanů za vedení Jiříka z Hodic nad Uhry v bitvě u Uherského Hradiště 9. června 1605. Ohlas motivu z bajky O lišce a džbánů může být původu buď literárního, nebo (pravděpodobněji) folklórního. Žerotín má jemný smysl pro oživení výkladu, jak svědčí např. lidový výraz na konci řady odborných termínů: „cizozemci . . . nové mustry, praktiky, directie, resolutie, tractatie,

regalie, visi, avisi a jiné těm podobné *potvory* s sebou na nás přinesli“. Vůbec Žerotínovy obrazy jsou vzaty většinou z denního života, zejména z přírody a z manuální práce, srov. „stromy její zpodtínal, štěpy vytrhal, rouby polámal, aby nic jiného než pláně nerodila, a tak dokonce trním a bodlácím porostlá jsouce, na spuštění přišla“, nebo: „Uhlíř když uhlí pálí, okladením milíře a prstí jeho přikrejváním neuhašuje vohně; vodák když ohrazuje prameniště, proudu nezastavuje; plavec když jednak jednou, jednak druhou, jednak všemi plachtami se veze, nepobíhá větru; jakož ani voráč, když rozdílnými časy rozdílné díla dělá, nespouští roli. Pročež tehdy já, kterémuž neméně záleží na zachování mé vlasti jako jmenovaným osobám na jejich obchodu, nemám též svobody k cíli svému užívati, kterou sobě oni k živnosti své pouštějí?“

Naše zjištění funkčnosti, vytríbenosti a uměleckosti Žerotínova jazyka se rozchází s některými staršími soudy, vyslovenými zejména těmi badateli, kteří úpadek češtiny hledali už v době předbělohorské, srov. např. názor Josefa Kalouska: „Karel z Žerotína jest jeden z hlavních spisovatelů českých svého věku. Byl to však věk úpadku jazyka českého, a Žerotín byl jak dítětem, tak i spolutvůrcem té doby úpadkové. Jeho *sloh český* není klasický, nýbrž drží asi prostředek mezi tehdejšími spisovateli a písaři, není nejlepší ani nejhorší. Žerotín byl z jednoty bratrské, ale v znalosti české gramatiky a českých úsloví nevyrovnal se bratrským původcům Bible kralické, ani jiným bratrským spisovatelům své doby, ani pozdějšímu Komenskému. Měl však výborné schopnosti k pěknému slohu, to jest viděti v jeho dopisech latinských; kdyby byl věnoval tolik péle jazyku českému, kolik jí věnoval na vyučení se jazyku latinskému, a kdyby si byl dal tolik záležitosti na spisování českém jako na skládání latinských dopisů, byl by jistě vynikl za klasického spisovatele českého mezi svými vrstevníky.“¹⁰

Jasný důkaz toho, že Žerotína je třeba chápat jako předního pěstitele české jazykové kultury a významného kulturního činitele vrcholné fáze našeho humanismu, podává už sám představitel českého popularizovaného humanismu — Daniel Adam z Veleslavína. Ten dedikoval *Itinerarium sacrae scripturae* z r. 1592 (tj. překlad německého spisu M. Heinricha Buntinga) právě Žerotínovi jako „literního a poctivého umění milovníku“, v němž vidí ohňajce české řeči:

„...ačkoliv z daru božního několikero řeč, mimo svou přirozenou, umění ráčíte, však proto za český jazyk se styděti, a kněh dobrých našim mateřským jazykem sepsaných a tisknutých potupovati a za ty, že by nehodné byly čítání, souditi neráčíte. Nacházejíť se ovšem mnozí mezi Čechy, Vaší Milosti v tom i v jiném nerovní, kteříž něctco málo latinou, vlastinou aneb němčinou usta sobě propláckše, a hned českého nic čísti, ani kněh českých v svých bibliothekách míti nechťejí, obávajíce se, aby lejkům, jakož říkají, podobní nebyli, anobřz za hanbu sobě to pokládají, kdyby knihy české kupovali a čtli. Takoví domnělé hanby se bojíce, v opravdovou upadají, když ani cizích jazykův, jimž se dobře nevyučetli, dokonalé povědomosti nemají, ani svým vlastním, když toho největší potřeba, mluvíti nemohou, a naposledy na to přicházejí, že žádné řeči neumějí. Odkud to jde, že přirození Čechové svůj vlastní jazyk, od Boha sobě daný, a jemuž se z dětinství hned s mlékem naučili, potupují a vždycky více sobě cizí nežli domácí dary chutnají, nebylo by snad těžko příčiny oznámiti, ale já na ten čas vyhledávati jich nemíním... Neníť pak jazyk náš český tak nespů-

¹⁰ Josef Kalousek, *O panu Karlovi z Žerotína*, Osvěta 1905, str. 246.

sobný, aneb jakž říkají barbarský, aby jím téměř všechny ty věci, o nichž Řekové a Latináci napsali, ozdobně, srozumitelně a vlastně vysloveny býti nemohly. Toho se nám toliko nedostává, že se na to řídcí vydávají, aby přirozenou řeč svou zosřtíli a rozšířiti hleděli. Učení nerádí česky píší a bohatí málo na to myslí, aby v tom učené lidi fedrovali, a tak kdež nejsou Mecoenates, nejsou také Marones. Ale snad to Bůh dá, že příkladem Vaší Milosti někteří se ponuknou, aby o zvelebení národu i jazyku svého opravdově pečovali, a ten škodlivý nedostatek štědrostí a bedlivostí svou napravili i nahradili.“

Tento Veleslavínův projev se začleňuje do obran českého jazyka, které můžeme sledovat od staroslověnského Proglasu přes Husa, Štítného, V. Kornela ze Všehrd, M. Konáče z Hodiškova až k Veleslavínovi a po něm přes Komenského, Balbína až do národního obrození a ovšem i poté až do současnosti, kdy více než obrany jsou už spisovány chvály českého jazyka.¹¹ V dobách ohrožení národa nebo v dobách podléhání některých jeho vrstev cizí kultuře bylo třeba poukazovat na povzbudivé příklady známých lidí. Tak tomu bylo i na konci 16. století, kdy část české společnosti je ovlivňována kosmopolitními tendencemi, podporovanými nenárodní tematikou latinského písemnictví a cizí importovanou literaturou, a v této situaci poukazuje Veleslavín na Žerotína, který sice zná z autopsie cizinu (podle Veleslavína procestoval Žerotín ve svém mládí tyto země: „německou, vlaskou, francouzskou, englickou, skotskou, Irland, Holand, Seland, též ostrovy na moři Velikém, Sicilii, Maltu a jiné“)¹² a ovládá několik cizích jazyků, ale přesto se hlásí k češtině. A nejen hlásí, ale také ji podporuje, prosazuje na veřejnosti (např. v r. 1610 vytýká představitelům městského úřadu v Olomouci, že jemu — moravskému zemskému hejtmanovi — poslali list v německém znění), obraňuje proti mocným současníkům (např. proti olomouckému biskupovi Františkovi z Ditrichštejna, od něhož na zemském soudu v Olomouci r. 1600 nekompromisně požadoval, aby zde mluvil česky, nikoli německy nebo latinsky) a sám jí s hrdostí užívá. A hrdě se zastává i domácích zvyků a tradic svého národa, jak je např. zřejmé z jeho dopisu Jiřímu z Náchoda (který se později stal jeho zetěm) z 25. května 1612: „Chválím pak, že ačkoli cizí obyčeje rácte sobě oblibovati, domácích však že neračte s sebe dokonce svláčeti; nebo naposledy když jsme se mnoho na jiné nadívali a mnohé experiencie dosáhli, praktiku však mezi těmi musíme vésti, mezi kterými jsme se zrodili, s kterýmiž tak musíme živi býti, aby poznali, že ačkoli někdy maškaru na tvář svou béřeme, tvárnosti však přirozené obličejě našeho že neproměňujeme, jsouce podobni záhonům zahradním, které ačkoli rozmanité i cizí kvítí z sebe vypouštějí, však svou domácí přirozenou zelenou trávu předce při sobě zachovávají a jí se odívají.“¹³ Takovou osobnost hrdého vlastence ovšem nelze vidět izolovaně, nýbrž v začlenění do jejího kulturního prostředí — do prostředí

¹¹ Viz knihu Alberta Pražáka *Národ se bránil* (Praha 1945).

¹² V předmluvě k *Itinerariu sacrae scripturae* z r. 1592; starý tisk Univerzitní knihovny v Brně, sign. St3- 23.312 (Knihopis 1.361; pod č. 1.362 je uvedeno druhé vydání spisu z r. 1610. pořízené Veleslavínovým dědicem, do něhož byla převzata i Veleslavínova dedikační předmluva). Rozpaky může vzbuzovat Veleslavínova formulace z nadpisu dedikace, tj. „Urozenému pánu, panu Karlovi mladšímu z Žerotína...“; Veleslavín zde označuje Karla staršího z Žerotína za „mladšího“ se zřetelem k jeho žijícímu stýrcovi (viz pozn. 2). — O *Itinerariu* viz v mé monografii o Veleslavínovi (srov. pozn. 4), str. 33 a 47—48.

¹³ Vincenc Brandl, *Spisy Karla staršího z Žerotína*, 3. sv., Praha 1872, str. 91.

českoobratrského, které uchovávalo a rozvíjelo demokratické a sociální tendence té části národní kultury, jež pramenila z husitských ideálů a vůbec z husitského revolučního hnutí. A tento demokratický a sociální ráz kultury nachází – po Blahoslavovi – svého největšího představitele v Žerotínově mladším současníkovi, v Janu Amosu Komenském.

Styky Komenského se Žerotínem nejsou ani náhodné, ani epizodické,¹⁴ a proto nás nepřekvapí, že právě Žerotínovi věnoval Komenský svůj Labyrint, napsaný v době svého ukrytí na Žerotínově panství v Brandýse nad Orlicí. Komenského latinská dedikace Labyrintu, určená Žerotínovi, je zajímavá v několika směrech. Především tím, že Komenský sám označuje Labyrint za „drama“, které se mu z úvah o marnosti světa zrodilo pod rukama; i když Labyrint je spíše traktátem s některými rysy charakteristickými už pro román (viz např. jeho zajímavý syžet, promyšlenou kompozici a výrazné jednající postavy), přece má dramatický nerv, který rozpoznalo několik novodobých spisovatelů usilujících – většinou zatím neúspěšně – o dramatizaci Labyrintu.¹⁵ Dále je pozoruhodná Komenského zmínka o Labyrintu jako dílu vhodném k bystření spisovatelského talentu i k broušení jazyka („ad acuendum ingenium poliendamque linguam perquam accomodam“) – tedy zřetel k literární práci a k jazyku, a to mateřskému, je zdůrazněn v připse určeném jeho milovníku. A konečně se mně jako dosud nedoceněná jeví poznámka, že Komenský pokládal za vhodné věnovat své dílo tomu, kdo zakusil zmatky a svízele tohoto světa a nyní se uchýlil do svého čistého svědomí („qui mundani pelagi fluctus et luctus mille modis expertus, in tranquillissimo conscientiae portu quiescit tamen“). Nenabízí se zde cesta k přesnějšímu vysvětlení postavy poutníka, který v první části díla projde labyrintem světa a ve druhé části se uchyluje do ráje svého srdce? Poutník je ovšem do značné míry autostylizací Komenského, ale ten do jeho rysů nepochybně uložil i rysy a osudy svého mecenáše, jehož zásluhou mohl v poměrném klidu pracovat na svém díle v Brandýse nad Orlicí, uvedeném na konci předmluvy pod krycím označením Klopoty. Samozřejmě celým svým tónem je Komenského dedikace k Labyrintu protiváhou nenávistných útoků a dokonce pamfletů proti Žerotínovi, jež vycházely po Bílé hoře ponejvíce z protestantského prostředí.

Avšak to už patří do tematiky jiné studie, pro nás je důležité aspoň náznakově dokumentovat významné postavení Žerotínovo nejen v oblasti politiky (zde zaslouží pozornosti mj. pochvalná slova Bartoloměje Paprockého z Hlohov v Zrcadle slavného Markrabství moravského z r. 1593, vysoké mínění Budovcovo i jiných současníků), ale i kultury, jak bylo vnímáno Veleslavínem a Komenským a ovšem i jinými Žerotínovými současníky, např. i mnohými autory dopisů jemu určených. A Žerotínův význam počinují a vyjadřují i pozdější spisovatelé a vědci, jako Bohuslav Balbín,

¹⁴ Srov. František Hrubý, *Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským*, Archiv Komenského 13, 1932.

¹⁵ Srov. k tomu můj článek *Komenského Labyrint a Jestřábského Vidění*, Časopis Moravského musea 1968–1969, str. 171–184, a publikaci *Barokní spisovatel Valentin Bernard Jestřábský* (Brno 1969).

Matěj Václav Šteyer, Gelasius Dobner, Karel Rafael Ungar, František Martin Pelcl, Josef Vratislav Monse, Josef Jungmann aj.¹⁶

Své osudy měly nejen reminiscence a názory na Žerotína, ale také jeho Apologie. Déle než dvě století byla faktem literatury rukopisné. Hlavní důvod toho byl jistě v jejím soukromém epistolárním rázu, přestože tematika a argumentace dopisu přesahují ze soukromé oblasti do veřejné. Ostatně netištěny zůstaly ve své době nejen ostatní listy Žerotínovy, ale i jeho tři politické spisy výše citované. Díla tohoto typu zpravidla „zaležela“ v rukopise¹⁷ a Žerotín sám neměl ctizádost vydávat své spisy tiskem; ačkoliv byl mecenášem a ochráncem tajné bratrské tiskárny v Kralicích, přece jeho spisy se obsahově z její produkce vymykaly. Avšak o tisku Apologie se nedalo uvažovat proto, že by ji soudobá cenzura ani k tisku nepovolila. Vysokou pravděpodobnost této hypotézy dosvědčuje politická situace z doby vývojově pozdější, kdy se už určité konkrétní Žerotínovy útoky a výhrady nemusely pociťovat tak adresně jako v době vzniku Apologie, totiž politická situace 30. let 19. století. Když tehdy chtěl František Palacký Apologii vydat tiskem, musel z cenzurních důvodů vypustit určité pasáže, a tak dílo bylo poprvé vytištěno v neúplné podobě v ČČM 1834, str. 239–256. Je zajímavé zjišťovat, co cenzura v době utužení habsburského reakčního vládního systému a slídívého politického režimu, které se v 30. letech minulého století panicky obávaly pokrokových myšlenek, nepropustila z Žerotínovy Obrany. Bez zásahů ponechala první tři části (našeho dělení), ale vypuštěny musely být některé pasáže z páté a šesté části, které obsahují trest celého spisu. Především je to delší pasáž dokládající Žerotínovu myšlenku o sobectví, touze po moci a majetku, o lakotě, pýše a demoralizaci stavu duchovního: „Tu mendik nedávno všivej a nahej, již holej a do kápě oblečený nic jiného mezi stavy nepřináší než habit; onde bacchant, před některým dnem huře než vlk od hladu strápený, teď pak od některé baby šaty prvnějšího muže přioděnej, zdalži proč jiného přichází, než aby se ukázal? Ti jdou napřed. Za nimi co přichází, to není-li již spitý, aspoň na to myslí, aby tím dříveji k tomu přišlo. Není-li těhař domácí živností zanešený, aspoň s tím se obírá, aby se k ní tím dříve navrátiti mohl. Summou mnich myslí na k... , kupec na šafrán; o to, aby se k čemu platnému přimluvil, toť není ho.“ A o něco dále musela být z věty, v níž se konstatuje, oč jednotlivé stavy sobecky usilují, vypuštěna slova, že „praelati [prelati na to myslí, M. K.], aby kacíře, pokud možné, potlačili“. Tyto dva cenzurní zásahy svědčí o pevné moci církve u nás ještě dlouho po tereziánských a jozefinských reformách a o nevýrazném působení osvícenských ideálů a myšlenek Velké francouzské revoluce. Další zásahy cenzury dokládají nadřazené postavení cizozemců a zejména Němců u nás,

¹⁶ Z úsudků těchto osobností o Žerotínových listech uvádím úsudek Pelclův, vyjádřený ve dvou dopisech Monseovi: „Der Styl ist ganz ciceronianisch, die böhmischen sind vorzüglich schön“ (26. září 1778); „die französischen und wellischen sind ebenso interessant, wie die andern“ (25. dubna 1779). Viz František Dvorský v Archivu českém XXVII, Praha 1904, str. 59.

¹⁷ O důvodech netištění literárních děl v období feudalismu viz v mé studii *O vztazích mezi rukopisnou a tištěnou literaturou*, Časopis Moravského musea 1967, str. 341–351, a v upravené podobě ve vysokoškolském skriptu *Staročeské rukopisy a tisky*, 5. vydání, Brno 1977, str. 43–51, a v učebnici *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*, Praha 1978, str. 88–101.

vždyť byla potlačena slova „s sebou na nás přinesli“, tj. že cizozemci vytvořili různé typy úředních přípisů v neprospěch domácího obyvatelstva, dále slova „jsou Němci, našich věcí nepovědomí, nepřátelé naši starodávni“. A konečně cenzura nepovolila Palackému uveřejnit dvě formulace vztahující se k císaři Rudolfovi II. Předně jsou to slova o císařově poměru k nekatolickému náboženství: „Dotejkají se [tj. záležitosti Moravanů, M. K.] na díle náboženství: Jeho Milost, protože jiného nezná, než k čemu od mladosti jest veden, nerad se do nich vloží.“ (Vypuštěna byla slova vysázená kurzívou.) A za druhé cenzura nepropustila pasáž o úplatnosti císařových rádců a služebníků: „velicí jako malí po dařích dychtí a tak nestydatě, že kdo jich nedává, sami jich od něho žádati směji. A není na tom dosti, aby jednou dal, ani na tom se přestává, aby jeden vzal, nemá-li ustavičně a pro všechny ruky otevřené, málo zjednáš.“

I přes cenzurní zásahy do Apologie bylo její neúplné uveřejnění objevem a rozšířením tehdejších znalostí o Žerotínovi, předbělohorské historii a tehdejší literatuře. V úplné podobě mohl Apologii vydat až Vincenc Brandl ve 3. svazku Spisů Karla staršího z Žerotína, Praha 1872, str. 6–18, a po něm spis vydal Václav Markalous v Chrudimi 1891, Břetislav Vyskočil v Praze 1915, František Krčma v Praze 1928, bibliofilsky František Obzina ve Vyškově 1939 (s drobnými formálními úpravami textu i poznámek převzal Brandlovu edici) a naposledy Milan Kopecký ve sborníku Z kralické tvrže VIII/1975–1976.¹⁸ (Stranou ponechávám uveřejnění výňatků z Žerotínovy Apologie v různých antologiích, vydaných především pro školské potřeby.)

Několik tisíc dopisů Žerotínových, napsaných v letech 1591 až 1636, čeká ještě na svůj zevrubný rozbor a zhodnocení. Zatím byla editována pouze část této korespondence a její hodnocení lze stále pokládat jen za předběžné.¹⁹ Nezbytné je prozkoumat jazykovou stránku této bohaté různojazyčné produkce, v níž zpočátku (v letech 1591 až 1600) převládají dopisy cizojazyčné, kterých postupně ubývá, takže po roce 1612 tkví těžiště Žerotínovy korespondence v dopisech českých. V této produkci bude třeba vysledovat vývoj individuálního stylu Žerotínova i oscilování mezi podáním věcným a uměleckým. K dopisům s uměleckými kvalitami patří ovšem především Apologia, důležitá i jako syntetizace rysů charakteristických pro Žerotínovu korespondenci. Z nich dominuje pisatelův bystrý pohled na aktuální problematiku veřejnou i soukromou, spojený s pohotovou snahou tuto problematiku zasvěceně analyzovat a řešit nebo aspoň dávat náměty či podněty k řešení. Proto je Žerotínova téměř po celé půlstoletí sledovatelná korespondence klíčovým příspěvkem k poznání politického, kulturního, náboženského a hospodářského dění u nás (a zčásti i mimo české země) na konci 16. a v první třetině 17. století i k poznání tehdejšího životního stylu, zejména soudobé šlechty. Naše výklady o jediném sice, ale pro pisatele a jeho postoje příznačném humanistickém listu vyúsťují ve zjištění, že forma Žerotínovy Apologie je dopisová, její obsah fečnický, jak bylo ukázáno zejména na kompozici dílka a jeho uměleckých prostředcích.

¹⁸ Brno—Kralice nad Oslavou 1976, str. 5–19; podle této edice je Apologia v přítomné stati citována.

¹⁹ Viz výše citované práce historiků Vincence Brandla, Františka Dvorského, Josefa Kalouska a Františka Hrubého.

Dospěl-li Bedřich Václavek v Českém listáři, citovaném na začátku této stati, k názoru, že v humanistickém listu forma většinou převyšuje nad obsahem,²⁰ neplatí to pro Apologii, v níž list je prostředkem k řečnickému vyjádření obsahu, prostředkem k manifestování jednoznačného politického stanoviska. Šlo o stanovisko významné osobnosti z přelomu dvou vývojových etap, stanovisko sice soukromé, ale postihující závažnou veřejnou problematiku. Tento projev svědčí o poměrně vysoké kulturní úrovni části moravské šlechty a zároveň dokládá funkčnost popularizovaného humanismu i prolínání humanismu s reformací, což ovšem vyplývalo ze specificky českých poměrů společenských a politických.

ÜBER EINEN HUMANISTISCHEN BRIEF UND DESSEN VERFASSER

Die Studie bringt eine Analyse und Wertung der Apologie (Verteidigungsschrift), die vor 370 Jahren Karl der Ältere von Žerotín (1564–1636), ein bedeutender Politiker und Wortführer des mährischen Adels, am Anfang des 17. Jahrhunderts geschrieben hatte. Der Autor der Studie erklärt zunächst die Ursachen des Desinteresses der bisherigen Forschung an den literarisch-ästhetischen Leistungen Žerotíns, dessen Werke in der Regel zur Fachliteratur gezählt werden. Unter einigen tausend seiner Briefe nimmt die Apologie schon dadurch eine besondere Stellung ein, daß ihr ästhetischer Wert den fachlichen übertrifft. Einen Beweis für den Kunstwert der Apologie liefert bereits ihre Komposition, mit deren Hilfe Žerotín seine politische Haltung und sein Verhältnis zum öffentlichen Geschehen in der Zeit um das Jahr 1606 begründet. Der Autor der Studie gliedert die Apologie in sieben Teile und findet Analogien zwischen ihrer Komposition und den theoretischen Ausführungen in J. A. Komenskýs Schrift „Bericht und Belehrung über das Predigeramt“, die wahrscheinlich in den Jahren 1620–1621 verfaßt wurde.

Die Apologie ist als rhetorische Ansprache komponiert, und auch die meisten darin verwendeten künstlerischen Mittel sind für den rhetorischen Stil charakteristisch. Žerotíns Apologie stellt einen überzeugenden Beweis für die Popularisierung des Humanismus und die Entwicklung der demokratischen und sozialen Tendenzen jenes Teils der tschechischen Nationalkultur dar, der aus der hussitischen revolutionären Bewegung hervorging. Diese Tendenzen finden ihren bedeutendsten Vertreter in Žerotíns jüngerem Zeitgenossen – J. A. Komenský. Dieser schrieb sein „Labyrinth“ während seines geheimgehaltenen Aufenthaltes zur Zeit der Verfolgung nach der Schlacht am Weißen Berge auf Žerotíns Herrschaftsgut und versah es mit einer Dedikation an Žerotín.

Der Autor des Artikels findet in dieser Dedikation einige für die Literaturgeschichte bedeutende Stellen und stellt die Hypothese auf, daß Komenský in der Gestalt des Pilgers im „Labyrinth“ nicht nur seine eigenen Charakterzüge und Lebenserfahrungen, sondern auch diejenigen Žerotíns zum Ausdruck gebracht hat.

Ferner verfolgt der Autor das Schicksal von Žerotíns handschriftlich erhaltener Apologie und konzentriert sich auf die Erklärung, welche Stellen aus welchen Gründen in der ersten gedruckten Ausgabe aus dem Jahre 1834 zensuriert worden sind. Das Werk wurde dann noch fünfmal herausgegeben, zum letztenmal von M. Kopecký im Jahre 1976. Die Studie schließt mit dem Resümee, daß die Apologie in Briefform abgefaßt wurde, ihr Inhalt rhetorisch ist und ihre Funktion darin besteht, auf rhetorische Weise die eindeutige politische Haltung des Verfassers auszudrücken. Die Apologie zeugt von einem verhältnismäßig hohen kulturellen Niveau eines Teils des mährischen Adels und liefert einen Beweis für die Wirksamkeit des popularisierten Humanismus wie auch für das Ineinandergreifen von Humanismus und Reformations, das durch die Spezifik der tschechischen gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse verursacht ist.

²⁰ Op. cit., úvod, str. 14.

